

Milan Đurić

„Kako se događa da ljudski subjekt pravi od sebe objekt mogućeg znanja, kroz koji oblik racionalnosti, kroz koje istorijske nužnosti i po koju cenu? Moje pitanje glasi: koju cenu subjekt treba da plati da bi bio kadar da kaže istinu o sebi?“ Mišel Fuko, „Koliko košta da se kaže istina?“

Opis položaja transpolnih osoba u Srbiji u vezi sa ostvarivanjem ličnih i drugih prava

Transpolnost¹ predstavlja relativno redak fenomen u opštoj populaciji², iako i najveća svetska asocijacija za transrodno zdravlje - WPATH, potvrđuje da je vrlo teško precizno odrediti podatke koliko transpolnih osoba ima u opštoj populaciji, usled različitih metodoloških pristupa, kulturnih odrednica i kriterijuma u određivanju – ko je transpolna osoba³.

Istraživanje Svetlane Vujović⁴ (endokrinološkinje, članice tima Republičke stručne komisije za lečenje transrodnih poremećaja), navodi podatak da je u Srbiji u periodu od 1987 - 2006. godine, 147 osoba prošlo kroz proces „promene pola“⁵.

Pojam rodni identitet, nastao u konstruktivističkom kontekstu, koristi se da bi omogućio osobi da izrazi svoj doživljaj sopstva, odnosno identiteta koji ne mora biti zasnovan na polu, kao biološkoj kategoriji, te rodnoj ulozi koja mu se tradicionalno pripisuje.

Transpolne osobe mogu različito označavati svoj identitet (muškarac, žena, trans muškarac, trans žena, transeksualan/transpolan) što upućuje da pol i rod treba sagledavati kao kontinuum sa različitim varijetetima između dve krajnosti⁶, te na pr. dve transpolne osobe mogu imati želju za različitim stepenom modifikacije sopstvenog tela da bi ga uskladile sa doživljajem rodnog identiteta⁷.

Usled brojnih predrasuda, značajno je napomenuti da transpolnost nije hir, kapric, „prolazna faza“, već koreniti doživljaj nesklada između anatomskog pola i rodnog identiteta, što je uzrok duboke patnje i različitih vidova problema u funkcionisanju osobe.

---

¹ Termin “transeksualnost“, koji je sveopšte internacionalno prihvaćen (u aktivističkom, naučno-teorijskom, pravnom i medicinskom kontekstu), u ovdašnjem kontekstu često biva tumačen neadekvatno, budući da je bukvalno preveden sa engleskog jezika (*transsexual*). Reč *sex* u engleskom jeziku pored značenja seksualni odnos, znači i pol. U našem jeziku reč seks isključivo podrazumeva seksualni odnos, a ne i pol, pa bi bilo adekvatnije i jasnije koristiti termin transpolnost.

² <http://www.wpath.org/>

³ <http://www.wpath.org/>

⁴ Vujovic et al., Transsexualism in Serbia: A Twenty-Year Follow-Up Study, *Journal of Sexual Medicine*, 2009 (6), p.1018–1023.

⁵ “Promena pola” se nalazi pod navodnicima zato što iz perspektive transeksualnih osoba to i nije promena pola, već samo prilagodavanje tela rodnom identitetu za koji su oduvek osećale da imaju.

⁶ Bockting, W.O., Psychotherapy and real life experience: From gender dihotomy to gender diversity, *Sexologies*, 2008

⁷ Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender and Gender Non-Conforming People, 7th Version, WPATH, 2011

Važno je naglasiti da su seksualna orijentacija i rodni identitet nezavisne kategorije ličnosti iako se u praksi često dešava velika greška da se LGBT osobe nazivaju “seksualnim manjinama“, što takođe svedoči o najmanjoj vidljivosti, poznavanju, pa i diskriminaciji trans osoba.

U teorijskim, aktivističkim i naučnim krugovima neprestano postoje diskusije u vezi sa patologizacijom transpolnosti odnosno njenim definisanjem kao mentalnog poremećaja⁸, te ko i na osnovu čega određuje kriterijume transpolnosti, sa svim medicinskim i pravnim implikacijama (na primer, koje medicinske intervencije su nužne/obavezne, koje ne, potom pitanje tzv. obavezne sterilizacije, ko ima pravo da zahteva od trans osoba da se odriču mogućnosti roditeljstva i drugo).

Nesumnjivo da „medikalizacija“ transpolnosti utiče na stigmatizaciju trans osoba, a može doprinosti porastu transfobije, izolacije, nasilja i diskriminacije, te snažnom ličnom doživljaju osobe da „s njom nešto nije u redu, da je bolesna“, te različitim autodestruktivnim osećanjima i ponašanjem. S druge strane, potpuna depatologizacija može značiti gubljenje prava na medicinsku pomoć, što može izuzetno pogoršati položaj trans osoba.

Do devedestih godina prošlog veka egzistencija transpolnih osoba⁹ u Srbiji je bila gotovo potpuno nevidljiva. U poslednjih petnaest godina je postignut veliki napredak u ostvarivanju veće vidljivosti, zastupljenosti i poštovanju prava lezbejki, gej i biseksualnih osoba, dok potrebe, prava i egzistencija trans osoba nisu bili zastupljeni u istoj meri.

Zanimljivo je napomenuti da je Srbija, uz Crnu Goru, Kosovo i severnu Albaniju, područje na kome je primećen i opisan fenomen virdžina (tobelija, ostajnica)¹⁰, koji su opisivali različiti svetski etnolozi i antropolozi krajem devetnaestog i tokom dvadesetog veka. Virdžine su zavetovane devojke, te često usled nedostatka muških potomaka u porodici moraju da preuzmu identitet i status muškarca, delimično ili do kraja života.

Logika patrilinearnog sistema, uz druge, izuzetno značajne aspekte kulturnog, socijalnog i istorijskog konteksta čini ovaj fenomen vrlo kompleksnim, **kao i njegovo sagledavanje kroz savremenu teorijsku prizmu u pogledu različitih pitanja transrodnosti.**

---

⁸ F.64.0 je medicinska šifra za transeksualnost (poremećaj rodnog identiteta) prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti – 10. revizija (ICD-10), koja je zvanično prihvaćena na 43. Svetskoj zdravstvenoj skupštini u maju 1990. godine, a u državama koje su članice Svetske zdravstvene organizacije u upotrebi je od 1994. godine.

⁹ Termin “transeksualnost“, koji je sveopšte internacionalno prihvaćen (u aktivističkom, naučno-teorijskom, pravnom i medicinskom kontekstu), u ovdašnjem kontekstu često biva tumačen neadekvatno, budući da je bukvalno preveden sa engleskog jezika (*transsexual*). Reč *sex* u engleskom jeziku pored značenja seksualni odnos, znači i pol. U našem jeziku reč seks isključivo podrazumeva seksualni odnos, a ne i pol, pa bi bilo adekvatnije i jasnije koristiti termin transpolnost.

„Transeksualnost“ je termin koji se uglavnom pripisuje Magnusu Hiršfeldu (Magnus Hirschfield) i najčešće se odnosi na osobe koje imaju snažnu želju da promene svoju polnu morfologiju da bi živele u potpunosti u skladu sa doživljajem sopstvenog roda/rodnog identiteta. Termin je upotrebljen u naslovu članka iz 1949. godine autora D.O. Kaldvela (Caldwell) „Psychopathia Transsexualis“, ali je termin ušao u češću upotrebu zahvaljujući Dr. Hariju Bandžaminu (Harry Benjamin) 1950. godine. Šira javnost ovaj termin počinje da koristi od 1952. godine, kada je hiruškim putem „promenila pol“ Kristina Jorgensen (Christine Jorgensen) u Americi, fotografkinja i filmska montažerka iz Bronksa. Ovaj čin je poprimio ogroman publicitet širom sveta.

Termin „transeksualnost“ je najpre uveden da bi se jasno označila razlika između osoba koje žele da modifikuju svoje telo i onih koje žele da promene svoje rodno izražavanje (putem odeće, šminke i slično).

¹⁰ Virdžina – žena koje nema, Predrag Šarčević, Radio Beograd III Program

U vezi sa prethodnim je značajno napomenuti, sa kulturološkog stanovišta, da je u srpskoj narodnoj književnosti prisutan motiv pod nazivom *delija devojka*¹¹, koji obuhvata devojačko iskustvo života u muškoj rodnoj ulozi u patrijarhalnom društvu, ali se postavlja pitanje instaliranja savremenih modela „rodne transgresivnosti” u sagledavanju ovih fenomena opisanih u srpskom usmenom i književnom stvaralaštvu.

Patrijarhat, kao sistem prozivođenja hijerarhija i poništavanja drugog i drugačijeg, u svojim mnogostрукim oblicima je, između ostalog, zasnovan na normama proisteklim iz pojednostavljene ideje o dihotomiji dva međusobno isključiva i biološki definisana pola, kojima su tradicionalno pripisane različite uloge i ponašanje - tzv. rodno binarni model.

O jeziku i transpolnosti

Jezik, kao otvoren, dinamičan polisistem odražava socijalne odnose određenog jezičkog odnosnog kulturnog prostora. Socijalna struktura utiče na jezik, a obrasci koji su u upotrebi koreliraju sa socijalnim atributima, što znači i sa rodom. Svako društvo je odgovorno za svoj jezik, a to znači i za navike i veze koje uslovljavaju funkcionalnu distribuciju jezičkih oblika u društvu, kao i za interakciju i promene u jeziku.

„Pod ‘jezičkom transgresijom (ili nadilaženjem, ili prevladavanjem) polne/rodne binarnosti’ podrazumevaju se one upotrebe jezika koje služe za konstrukciju i reprezentaciju polnih i rodniх identiteta koji se ne uklapaju u tradicionalni model koji podrazumeva postojanje isključivo dva identiteta – muškog i ženskog – i njima pripisaniх ‘pravila jezičkog ponašanja’”¹².

Iz perspektive transpolne osobe, naročito u fazi tzv. „tranzicije”¹³ (prilagođavanja tela hormonskim i hirurškim tretmanima sopstvenom rodnom identitetu), jedan od velikih izazova je jezičko izražavanje jer je srpski jezik (za razliku na pr. od engleskog) vrlo rodno određen. Osoba čije telo prolazi kroz fazu promena može imati veliki problem, u interakciji sa sredinom, kako da se rodno izražava (često mnoge transpolne osobe biraju rodno neutralni vid izražavanja, ako kontekst dozvoljava, i srednji rod, ali je to najčešće nemoguće).

Koliko ova situacija može biti teška i komplikovana, naročito za transpolnu osobu koja želi da se izražava na srpskom (profesionalna prevoditeljka), a pritom je iz inostranstva, govori rad Kejt Simons (Kate Symons): *Ministarstvo unutarnjih spolova (Ministry of Internal Sexes), Negotiating Transition in a Foreign Language*¹⁴.

Transpolnost u Srbiji u poslednjih pedeset godina

Najviši stepen tabua je upravo nepostojanje, nevidljivost („sveta plašnja”, kako prevodi tabu, reč polinezijskog porekla, često osporavani Frojd¹⁵) određenih tema odnosno ljudi kao nosilaca tabua. U Srbiji, osim u stručnim medicinskim krugovima, o transpolnosti gotovo da uopšte nije

---

¹¹ Antologija: *Delija devojka*, Jelena Kerkez, Deve, Beograd, 2006

¹² Mislava Bertoša, *O jezičkoj transgresiji spolne/rodne binarnosti i lingvistici*, *Transgressing Gender: Two is Not Enough for Gender (E)Quality*, The Conference Collection, CESI and Ženska soba, Zagreb, 2005

¹³ Pogledati terminologiju

¹⁴ *Ministarstvo unutarnjih spolova (Ministry of Internal Sexes), Negotiating Transition in a Foreign Language*, Kate Symons, *Transgressing Gender: Two is Not Enough for Gender (E)Quality*, The Conference Collection, CESI and Ženska soba, Zagreb, 2005

¹⁵ *O seksualnoj teoriji – totem i tabu*, Sigmund Frojd, Akademska knjiga, Novi Sad, 2009

bilo pomena u poslednje tri decenije dvadesetog veka. Iako je još 1994. godine Marija Draškić, profesorka Pravnog fakulteta u Beogradu, objavila knjigu „Transeksualitet i brak”¹⁶, u kojoj sa pravnog stanovišta sagledava fenomen transeksualnosti i pravne posledice usklađivanja pola sa doživljajem rodnog identiteta, paradoksalno - osamnaest godina kasnije još uvek nije usvojen zakon koji reguliše ova pitanja.

U medijima je ova tema u prošlosti uglavnom dobijala senzacionalistički prizvuk ili bivala tretirana kao nešto „bizarno”, „nastrano”, „čudno”, „neprirodno”, „monstruozno”, „zapadnjački hir” itd.

Poznata ličnost Merlinka – Vjeran Miladinović (koju je javnost uglavnom doživljavala kao homoseksualnu i/ili transrodnu osobu/transvestitu) pojavila na prvoj javnoj tribini povodom Dana ponosa LGBT osoba – 1987. godine u Domu omladine, javno govoreći sa Lepom Mladenović i Ljubom Stojićem. Međutim, 1995. godine Merlinka dobija veću medijsku pažnju zahvaljujući filmu Želimira Žilnika „Marble Ass”. Ovaj jedinstveni film prikazuje, gotovo dokumentarističkim sredstvima, egzistenciju transrodnih/transpolnih osoba/transvestita u Srbiji, problem nasilja, marginalizacije, odbacivanja, nepostojanja izbora. U takvom kontekstu seksualni rad je često jedini izbor i izvor zarade, vodeći u nove cikluse stigmatizacije i nasilja, što film naznačava i problematizuje.

Merlinka odnosno Vjeran Miladinović se pojavljivao/la u medijima, izazivajući različite reakcije, i povodom pokušaja organizovanja Dana ponosa LGBT osoba 2001. godine, sve do ubistva 22. marta 2003. godine. Njene/njegove ispovesti objavljene su u knjizi „Terezin sin”¹⁷ i predstavljaju veoma značajno svedočanstvo o životu homoseksualne osobe/transvestite i seksualne radnice u Srbiji (koje su analizirali različiti svetski stručnjaci¹⁸).

Krajem devedesetih godina prošlog veka pojavljuju se novinski članci i televizijske emisije, u kojima gostuju transpolne osobe, govoreći o svojim ličnim iskustvima.

Važno je napomenuti razornu moć negativnih poruka, koje dolaze iz različitih segmenata društva (porodica, crkva, sredina, mediji i drugo), kada su u pitanju iskoračenja iz zadatih rodnih uloga (često povezana sa homoseksualnom orijentacijom). Nažalost, predrasude po ovom pitanju, i iz njih proisteklo moguće nasilno ponašanje prema trans osobama, su duboko ukorenjene u ovdašnjem mentalitetu i dominantnoj vrednosnoj matrici.

Tek krajem osamdesetih godina u stručnoj javnosti i šire počinje da se pominje fenomen ”transeksualnosti”, kada se formira tim lekara koji će prvi izvršiti ”promenu pola hirurškim putem”, na čijem čelu se nalazio dečiji hirurk i urolog Sava Perović.

Iako su se neki članovi tima u međuvremenu menjali, do početka 2012. godine transpolne osobe su bile upućene na malu grupu lekara/ki koji su se bavili pitanjima rodne disforije, ali od kojih su neki u prošlosti samostalno i proizvoljno formirali cene operacija previsoke za većinu osoba (naročito treba imati u vidu ratne devedesete godine prošlog veka), i obavljali intervencije u neadekvatnim, traumatizujućim uslovima (u medicinskim ustanovama van njihovog zvaničnog

---

¹⁶ “Transeksualitet i brak”, Marija Draškić, Nomos, Novi Sad, 1994.

¹⁷ “Terezin sin”, Deve, Beograd, 2001.

¹⁸ “Ja nisam prava žena”: rod i seksualnost u dvama memoarima iz Beograda, Kevin Moss u Zborniku konferencijskih radova “Transgresija roda: Spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti“, Ženska soba, Zagreb, 2005.

radnog vremena, bez dozvola i znanja ostalih zaposlenih, kao i bez medicinske i pravne odgovornosti, uključujući i postoperativnu negu). Takođe, neki lekari/ke su upućivali trans osobe na privatni sektor i za medicinske usluge koje su se mogle obaviti u državnom, što ih je dodatno finansijski iscrpljivalo. Zabeleženi su slučajevi da je cena iste intervencije u istoj ustanovi u razmaku od nekoliko dana naplaćivana različito (čak drastična razlika u ceni).

Ispovest ispitanika u istraživanju Jelene Zulević¹⁹ iz 2012. godine svedoči o uslovima u kojima su se ove procedure obavljale:

„Operacija mi je bila zakazana za petak u 21h... već sam bio legao na operacioni sto kada se lekar vratio i rekao da moramo da odložimo operaciju i da se vratim za tri dana... stekao sam utisak da niko ne treba da zna kakvu će operaciju da obavi...“

„...atmosfera u operacionoj sali je bila kao za vreme fudbalske utakmice. Nisu me nikad pitali za dozvolu i imao sam utisak da i nemam izbora. Toliko studenata je bilo nagnuto [nad operacionim stolom na kome je ležao] da bi gledalo, da mi se jedan naslonio skoro na glavu pa sam morao da ga zamolim da se malo pomeri da bih mogao da dišem. U opštem guranju oko toga gde će ko da stane, jedan mi je “zakačio” glavu... Osećao sam se kao u cirkusu... ali se nisam bunio da mi ne bi uskratili operaciju.“

Sava Perović se pojavljivao u medijima, te govorio o svojim uspesima u hirurgiji, stavljajući trans osobe u potpuno patologizujuću poziciju i ne iznoseći nasilje i diskriminaciju kojima su trans osobe izložene, kao ni uslove u kojima su se operacije vršile, niti da je država nešto trebalo da preduzme po ovom pitanju. Na svom predavanju u Narodnoj biblioteci 2005. godine, objavljenom u brošuri „Razumevanje”²⁰, on izlaže svoje stavove da ne treba operisati pacijente koji će nakon „promene pola biti homoseksualni”, a da njegove kolege lekari odbijaju da uđu u sobu gde se nalaze transeksualne/transpolne osobe nazivajući ih homoseksualcima.

Od 1991. godine počinje period ratova na prostoru bivše Jugoslavije, a paralelno se javlja građanski, politički otpor, te razvija mirovni, kao i pokret za ljudska prava. Zanimljivo je da prva organizacija u Srbiji koja se bavila pitanjima gej i lezbjeskih prava – Arkadija, formirana početkom devedesetih godina prošlog veka, nije uključivala pitanja transrodnosti, niti u pun naziv organizacije (uostalom kao ni najveća svetska asocijacija ILGA), niti u svoje delovanje.

Nakon tzv. revolucije 2000. godine u Srbiji i promene režima, osniva se organizacija Gayten-LGBT, čije je ime inspirisano Gethenom - imaginarnim svetom androginih bića koja mogu dobijati formu muškog ili ženskog pola ali isto tako ih i menjati, opisanom u romanu „Leva ruka tame” Ursule Le Guin (ovaj svet ne poznaje ratove i sukobe u svojoj istoriji).

Gayten-LGBT je bio prva organizacija koja je uključivala pitanja rodnog identiteta odnosno trans, interseks i queer osobe, jasno se zalažući i za njihova prava u svojim politikama.

---

¹⁹ Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije, Jelena Zulević, Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transeksualizma, Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira, CUPS i Gayten-LGBT, 2012

²⁰ Razumevanje, Deve, Beograd, 2005

Godina 2006. je značajna jer je tada ova organizacija uradila prvo istraživanje²¹ koje se odnosilo i na trans pitanje, potom zbog osnivanja LGBT SOS telefona (sa posebnom obukom za rad sa trans osobama) kao i zbog osnivanja prve grupe samo-podrške (uz dobijanje besplatne pravne podrške) i prvog web sajta za trans osobe (www.transserbia.org), kao i prevoda i objavljivanja Standarda pomoći za poremećaje rodnog identiteta, šesta verzija, Međunarodnog udruženja za rodnu disforiju Harry Benjamin²².

Na aktivističkoj sceni je važno napomenuti i delovanje kolektiva Queer Beograd²³, te festivala i publikacija koji su za temu imali različita pitanja iz sfere transrodnosti/transpolnosti.

Najproblematičnije sfere egzistencije transpolnih osoba u Srbiji

Psihološki problemi spoznaje i prihvatanja sopstvenog rodnog identiteta, komunikacija sa članovima/cama porodice i sredinom po ovom pitanju, svakako predstavljaju velike i teške izazove u razvoju mnogih transpolnih individua svugde u svetu.

Zanimljivi su podaci koji, iako iz drugačijeg socio-kulturnog konteksta (SAD), daju značajne uvide u kompleksnost i težinu egzistencije trans osoba.

Američko nacionalno istraživanje diskriminacije transrodnih osoba²⁴ donosi zastrašujući podatak da je 41 % ispitanika/ca imalo jedan ili više pokušaja samoubistva (1,6 % opšte populacije). Dalje, 1/6 ispitanika/ca, usled zlostavljanja, napušta školu pre završetka srednjoškolskog školovanja, 97% ispitanika prijavilo je da je imalo iskustvo zlostavljanja ili maltretiranja na radnom mestu. Izrazito velik broj gubitaka posla i karijere: 47% doživelo je nepovoljan ishod na radnom mestu, kao što je otkaz, nezapošljavanje ili odbijanje unapređenja. Visoka stopa siromaštva: 15% transrodnih osoba u uzorku živi od 10.000 američkih dolara godišnjih prihoda ili manje, što je duplo više osoba nego u ostatku populacije.

Znatna stambena nestabilnost: 19% odsto našeg uzorka bili su beskućnici, 11% se suočilo sa izbacivanjem sa mesta stanovanja, a 26% bilo je primorano da potraži privremeni životni prostor.

Iskustva u radu sa trans osobama u Srbiji upućuju da je nedostatak informacija, znanja i pravne regulative, u pogledu problema sa kojima se susreću, najvidljiviji u oblastima zdravstvene zaštite, školovanja, rada i zapošljavanja, državne administracije (pre svega u pogledu promene ličnih dokumenata).

Sfera zdravstvene zaštite

U okviru projekta „Kreiranje zdravstvene politike koje uvažava potrebe LGBTI zajednice“ urađeno je istraživanje na uzorku lekara, koje ukazuje da preko 45% lekara izjavljuje da „osnovne studije medicine ne daju dovoljno informacija o transrodnoj populaciji“, dok 31% nije

---

²¹ Kreiranje zdravstvene politike koje uvažava potrebe LGBTI zajednice, Gayten-LGBT i COR, Beograd, 2006

²² Međunarodno udruženje za rodnu disforiju Harry Benjamin, Standardi pomoći za poremećaje rodnog identiteta šesta verzija, Gayten-LGBT, Centara za promociju prava seksualnih manjina i Centar za održivi razvoj-COR, Beograd, 2006

²³ Queer Beograd 4 – O transrodnosti i seksualnom radu, Queer Beograd 2008. i www.queerbeograd.org

²⁴ Grant, Jaime M., Lisa A. Mottet, and Justin Tanis. "Injustice at Every Turn: A report of the national transgender discrimination survey." *National Center for Transgender Equality and the National Gay and Lesbian Task Force*. U.S. 2011

sigurno. Na pitanje iz istog istraživanja: „Kakav odnos lekara predstavlja najbolju podršku transrodnoj populaciji?“, 24% lekara je odbilo da se izjasni po ovom pitanju, dok 6% lekara smatra da sa transrodnim osobama treba imati drugačiji odnos nego sa osobama drugih identiteta. Na pitanje iz istraživanja: „Saznali ste da je vaša zubna lekarka nekada bila muškog pola?“, 39% lekara je odgovorilo da bi revidirali odnos prema njoj, dok 7% lekara ne bi mogli da pređu preko te činjenice (najviši stepen socijalne distance).

Triadni tretman tzv. „promene pola“ sastoji se od:

1. Faze konsultacija sa psihijatrom/icom (oko godinu dana)
2. Hormonalni tretman (od 9 meseci do godinu dana)
3. Hirurške intervencije

Nepostojanje informacija i transparentnih procedura – (koji lekari/ke i sa kojim kvalifikacijama/licencom se mogu baviti terapijom „promene pola“, koje intervencije su neophodne uz informisani pristanak, u kojim medicinskim ustanovama, pod kojim uslovima, uključujući i finansijske, kao i post-operativnu negu) stvarao je u prošlosti mnogobrojne probleme transpolnim osobama.

Nedostatak znanja i informacija, počev od lekara opšte prakse, te upućivanja kod adekvatnih specijalista/kinja, previsoke, proizvoljno formirane cene (često nedostupne za veliki broj ljudi) medicinskih tretmana, izvođenih polutajno u nekim ustanovama, odlaganje bez objašnjenja dogovorenih tretmana, nedostatak komunikacije između lekara/ki i jasne evidencije o intervencijama (što je stvorilo medicinske probleme izvesnim osobama) često je dodatno produbljavalo traumatizaciju trans osoba.

Različite studije ukazuju na činjenicu da LGBT osobe imaju strah i nepoverenje (prvenstveno od otkrivanja svoje seksualne orijentacije/rodnog identiteta, nepoverenje u senzibilisanost i efikasnost rada institucija) kada su u pitanju državne institucije²⁵, uključujući i medicinske²⁶, te je važno imati u vidu koliko je iscrpljujuće jednoj transpolnoj osobi da objašnjava iznova svoju egzistenciju i identitet.

Kompleksnost problema koji stvara odsustvo pravne regulative u ovoj oblasti se očituje u različitim primerima. Jedna grupa problema se odnosi na dobijanje dokumenta/uverenja o „završenoj o promeni pola“ (tj, otpusne liste o obavljenim operacijama), što je predstavljalo osnov za podnošenje zahteva za promenu ličnih dokumenata.

Naime, postavlja se pitanje – ko i na osnovu čega odlučuje kada je „proces promene pola završen“.

Iako je osoba obavila određene operacije, ali je zbog nedostatka finansijskih sredstava morala da čeka duže od devet meseci da prikupi novac za preostale intervencije, hormonska terapija je u velikoj meri uticala na izmenu njenih fizičkih karakteristika, te više nije mogla da koristi stara lična dokumenta, ali je lekar odbijao da joj izda uverenje na osnovu koga je mogla da podnese zahtev za dobijanje novih. Usled ove situacije osoba je ostala u nekoj vrsti pravnog vakuma, bez ikakvih izvora prihoda, ali i bez mogućnosti apliciranja za nove poslove usled nesklada između

---

²⁵ Istraživanje o nasilju nad LGBTTIQ populacijom u Srbiji, Labris, 2006

²⁶ Kreiranje zdravstvene politike koje uzavava potrebe LGBTI zajednice, Gayten-LGBT i COR, Beograd, 2006

njenih ličnih dokumenata i novonastalog izgleda. Takođe, problemi su nastajali i prilikom komunikacije sa policijom i drugim državnim organima.

Neretko su službenici/e u nekim institucijama izražavali čuđenje, glasno i sa podsmehom komentarisali probleme sa ličnim dokumentima trans osoba, pokazivali ih kolegama/inicama sa pitanjima poput: „Vidi ovo, šta da radim sa ovim?“, bez razumevanja i poštovanja za lično dostojanstvo i delikatnost problema trans osoba.

Upravo iz navedenih razloga mnoge transpolne osobe u Srbiji pokušavaju da promene lično ime u rodno neutralno („Vanja“, „Saša“, „Andrea“), iako zadržavaju stari matični broj sa oznakom za pol, kao vid premošćivanja različitih faza tranzicije i odgovora na velike pritiske i izazove sa kojima su prinuđene da se suočavaju.

Usled ovakvih i sličnih problema, te odustva bilo kakve pravne regulative, može se reći da često transpolne osobe u Srbiji postaju „pravno nevidljiva lica“.

Školovanje

Ispovesti i istraživanja nesumnjivo potvrđuju da su za većinu transpolnih osoba detinjstvo i adolescencija vrlo bolni i traumatični periodi²⁷. U izrazito patrijarhalnom kontekstu ovdašnjeg društva, sa sveprožimajućim rodno-binarnim obrascem, jasno je da će „dečak koji se ponaša i želi da bude devojčica“ i obratno, najverovatnije nailaziti na agresiju, zlostavljanje u različitim vidovima i odbacivanje u vršnjačkim interakcijama, kao i na višestruke probleme u primarnoj porodici²⁸. Usled nedostatka znanja, informacija, mnogi roditelji imaju velike teškoće da razumeju transpolnu decu, što u ekstremnim slučajevima može voditi agresiji i potpunom odbacivanju. Mlade transpolne osobe često imaju veliki osećaj krivice i straha da izraze kako se osećaju, te često razvijaju strategije preživljavanja krijući i potiskujući svoja osećanja, povlačeći se u sebe i slično.

Takođe, sindrom „jedinog/e na svetu“ je često preovladavajući u ispovestima mnogih trans osoba u Srbiji (naglašeniije kod osoba iz ruralnih krajeva), što značajno utiče na ukupni kvalitet života, posebno zdravlja, naročito u ranjivim fazama detinjstva i adolescencije.

Kao što je već ranije pomenuto veliki broj transpolnih osoba doživljava najrazličitije probleme u interakcijama sa vršnjacima i sredinom. Period socijalizacije (jer je upravo njena snažna komponenta usvajanje rodni uloga i ponašanja), odnosno početka školovanja, je obično veoma bolan za decu koja osećaju da su zarobljena u „pogrešnom telu“, uz najčešće prisutna osećanja konfuzije, stida, krivice, straha, nepripadanja itd.

Kako svetska, a i jedino istraživanje ove vrste sprovedeno kod nas²⁹, pokazuju najveći broj trans osoba navodi veliki broj problema tokom školavanja zbog netipičnog rodnog ponašanja, te vršnjačkog zlostavljanja. Neretko se dešava da i stariji (učitelji, nastavnici) sprovode pritisak da se dete ponaša u skladu sa svojim polom, a da školski psiholozi i pedagozi nisu sposobni da

---

²⁷ Arnold H. Grossman, Anthony R. D'Augelli, *Transgender Youth, Invisible and Vulnerable*, The Haworth Press, 2006.

²⁸ www.path.org

²⁹ Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije, Jelena Zulević, Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transeksualizma, Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira, CUPS i Gayten-LGBT, 2012

pruže odgovarajuću podršku. Značajno je da su mnoge transpolne osobe od najranijeg detinjstva oblačile odeću željenog pola, želele da promene ime u skladu sa doživljajem sebe, učestvovala u igrama koje se tradicionalno pripisuju polu/rodu kojem su osećale da pripadaju, sve do zahteva da ih roditelji i sredina tretiraju u skladu sa doživljajem vlastitog identiteta. Period početka puberteta je za mnoge veoma traumatičan, jer tada telo poprima tzv. sekundarne polne karakteristike, što još više pojačava doživljaj zarobljenosti u "pogrešnom telu". Konfuzija u vezi sa sopstvenim psihoseksualnim identitetom, doživljaj izolovanosti, potreba za begom i promenom sredine su često preplavljujući, a negativna iskustva se pojačavaju ukoliko je osoba imala susrete sa nesenzibilisanim psiholozima i psihijatrima (u nekim primerima je osobama sugerisano da je to prolazna faza i da treba da istraju u prihvatanju rodne uloge u skladu sa telom/polom u kom su rođene).

Jasno je koliko su ogromni pritisci sa kojima se mlade transpolne osobe suočavaju tokom školovanja. Iskustva iz sveta, kao i Srbije, svedoče da mnoge trans osobe napuste školovanje već u periodu srednje škole, a imali smo i primere osoba (u okviru organizacije Gayten-LGBT) koje su vandredno završavale srednju školu upravo zbog neizdrživih teškoća u interakciji sa sredinom.

Rad i zapošljavanje

Mnoge trans osobe u Srbiji ne vide nikakvu mogućnost izbora u pogledu rada i zapošljavanja, naročito ukoliko nisu izvršile tzv. tranziciju. Međutim, i one osobe koje su uskladile telo sa svojim rodnim identitetom, uključujući i izvršenu promenu ličnih dokumenata, često žive u neprestanom strahu da njihova lična istorija može biti otkrivena i zloupotrebljena. Vrlo je važno naglasiti da je najvećem broju transpolnih osoba izuzetno značajno da informacije o njihovom životu (tranziciji) budu sačuvane u strogoj privatnosti.

Mehanizmi neposredne, a naročito posredne diskriminacije su brojni, teško uhvatljivi i dokazivi.

Postavlja se pitanje kakve reakcije sredine, učenika/ca, kolega/nica, roditelja može da očekuje osoba, koja radi kao nastavnik u malom mestu u Srbiji, a želi da promeni pol?

Vrlo je važno imati u vidu pristup sa aspekta interseksionalnosti³⁰, jer problemi dobijaju na mnogostrukosti i težini ukoliko je osoba, na pr., Rom/kinja, transpolna, nezaposlena.

Pomenuto istraživanje Jelene Zulević³¹ svedoči da četvrtina ispitanika obavlja privremene poslove i nema nikakvo zdravstveno i penziono osiguranje. Veliki je broj primera da su osobe bile primorane da daju otkaz, potom zastrašivanja na radnom mestu (*"vlasnica prodavnice mi je rekla da će neki muškarci demolirati prodavnicu ako ja nastavim tu da radim"*). Nekoliko osoba je proglašeno tehnološkim viškom (iako poslodavac nije podneo Nacionalnoj službi za zapošljavanje nikakvo obaveštenje). Gotovo je nemoguće zamisliti da će bilo koji poslodavac u Srbiji zaposliti osobu ukoliko posumnja da je transpolna. Takođe, u manjem broju slučajeva se

---

³⁰ Susanne V. Knudsen, Intersectionality - A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks, http://www.caen.iufm.fr/colloque_iartem/pdf/knudsen.pdf

³¹ Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije, Jelena Zulević, Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transeksualizma, Prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira, CUPS i Gayten-LGBT, 2012

dešavalo da poslodavci i kolege imaju razumevanja za osobu koja otpočne proces tranzicije u radnom odnosu.

U Srbiji je donedavno prosečna plata iznosila oko 300 evra, ukoliko je osoba srećna da ima zaposlenje. Uz mnogostruke pritiske, nasilje, diskriminaciju, lako je zaključiti kakve su šanse transpolnih osoba na tržištu rada. Do 2012. godine je bilo potrebno sakupiti do 7000 evra za medicinske intervencije "promene pola", kao i doživotnu kupovinu hormona. U situaciji neprestane izloženosti nasilju, odbacivanju, kao i opšteg siromaštva i korupcije u državi, mnoge transpolne osobe vide jedini izbor u bavljenju seksualnim radom, što ih izlaže novim ciklusima nasilja i diskriminacije. U prošlosti su zabeležene izjave trans osoba koje su se bavile seksualnim radom o nasilnom i nezakonitom postupanju policije, različitim učenama, privođenju u pritvore bez uvažavanja rodnog identiteta osoba i sličnim nehumanim tretmanima.

Nažalost, iako uslovi variraju od države do države, česta je pojava da se trans osobe u čitavom svetu odlučuju za bavljenje seksualnim radom, kao jedinim vidom ostvarivanja egzistencije, usled mnogobrojnih problema.³²

Lična dokumenta i državna administracija

U pozitivnim zakonskim propisima Republike Srbije status, prava i obaveze trans osoba gotovo da uopšte nisu regulisani, odnosno postoje velike pravne praznine u ovoj oblasti.

Ne postoji zakon koji jasno određuje na osnovu kog kriterijuma i dokumenta osoba može promeniti lična dokumenta kada je u pitanju ceo proces prilagođavanja pola.

Po ovom pitanju postoje vrlo neujednačene prakse u Srbiji, te su trans osobe uglavnom zavisile od dobre volje službenika/ca u nadležnim državnim organima.

Vrlo često se dešavalo da ovi procesi budu dugotrajni i mučni, da osobe budu upućivane na sudski vanparnični postupak (što je u nekoliko slučajeva bila preporuka Ministarstva za državnu upravu, lokalnu samoupravu, ljudska i manjinska prava), izlažući transpolne osobe novim mehanizmima iscrpljivanja u različitim vidovima.

Naročito je prisutan problem sa srednjoškolskim i visokoškolskim ustanovama, te odbijanjem da izdaju diplome u skladu sa novim identitetom osobe (sa tim u vezi je i Poverenica za zaštitu ravnopravnosti uputila Mišljenje 24.02.2012. Pravnom fakultetu u Beogradu).

Nažalost, zabeleženi su duboko dehumanizujući primeri po ovom pitanju, kao što je primer osobe koja je pokušala da promeni lična dokumenta nakon obavljenih intervencija promene pola. Tom prilikom joj je službenica opštinske uprave, u jednom gradu u Srbiji, naložila da se obrati lekaru sudske medicine radi utvrđivanja pola. Prilikom pregleda, tokom koga je lekar trebalo da utvrdi da li je osoba bila "dovoljno žena", osobi su merene grudi i genitalije. Malo je reći da je ovakav čin traumatizujući, i da najdublje povređuje ljudsko dostojanstvo i osnovnu predstavu o ljudskim pravima.

Posebnu oblast čini problematika koja se odnosi na bračni i porodični status transpolnih osoba. Kako Ustav i naši zakoni prepoznaju brak isključivo kao zajednicu muškaraca i žene, postavlja se pitanje šta se dešava sa brakom ukoliko jedan od supružnika „promeni pol“. Po našem zakonu dve žene ili dva muškarca ne mogu biti u braku. Takođe, postavlja se pitanje roditeljstva jer dete zakonski ne može imati dve majke, odnosno dva oca, kao i kako će se sud odnositi u slučaju razvoda i odluke o starateljstvu nad decom.

---

³² http://www.transrespect-transphobia.org/en_US/tvt-project/tmm-results.htm

Značajno je napomenuti da deca transpolnih osoba mogu imati različite teškoće usled pritiska sredine „jer su mama ili tata promenili pol“, te bi bilo od veliki važnosti da postoje edukovani stručnjaci/kinje, koji mogu pružati adekvatnu podršku.